

szemle

Aminek magától kellene értetődnie Gondolatok Pritz Pál gondolatairól*

A történész általában nem keresi a perpatvart. Elég neki az a küzdelem, amelyet nap mint nap forrásaival vív, s amelyben hol fölülkerekedik, hol pedig alulmarad. Nagy dolgoknak kell történniük ahhoz, hogy egy kötetére alcímnek odabiggyessze: „Történetpolitikai tanulmányok”, kitevé magát a különböző irányú félreértéseknek, félremagyarázásoknak. Akkor is így van ez, ha az adott esetben ezt a megjelölést Szekfű Gyulától kölcsönözte – vagy éppen ez adhat okot rá.

Történet és politika viszonya, mióta csak egymás mellett léteznek, meglehetősen kényes. Olykor az aktuális politika igyekszik szolgáltatába állítani a történetírást, annak bizonyítására, hogy a múlt szerinte jobbik része nyílegyenesen az éppen fönnálló állapotok irányába mutat. Máskor a történetírás ilyen vagy olyan ága igyekszik a háta mögött föl-sorakoztatni a nálánál sokkal több eszköz birtokában lévő politikát, hogy így juttassa érvényre álláspontját. Ezért is igyeksenek sokan kihátrálni ebből a kényes viszonyrendszerből. Ezt néha abban a valóság-reményben teszik, hogy maradéktalanul megtehetik, ha elmerülnek a múltbéli mindennapok ezerszínű világának az aprólékos és vitathatatlanul hasznos bemutatásában, abban a meggyőződésben, hogy a történelem nagy tendenciáinak a hiteles föltárását ezer akadály teszi szinte lehetetlen vállalkozássá. Mások mégis azt gondolják, hogy a történelem és szereplői mozgását kellő alapossággal és lelkiismeretességgel

* PRITZ Pál: *Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 357 p.

gel, továbbá a szükséges tárgyilagossággal alapjában rekonstruálni lehet, netán némely, változva ismétlődő tendenciája, formája, struktúrája is kimutatható. Minderről aztán békésen elvitatkoztathatunk mindaddig, amíg a politika ránk nem töri az ajtót.

Természetesen tudjuk, hogy a világmindenségben – a mi esetünkben a történelemben – nem uralkodik olyan rend, mint édesanyánk konyhájában. (Tapasztalatból tudom, hogy ezt még egy dolgozószoza tárgyi világában sem könnyű megvalósítani.) Mégis, a történezt legtöbbször az a törekvés mozgatja, hogy megpróbáljon a lehető legnagyobb mértékig rendet teremteni az események szükségképpen kusza múltbeli forgatagában. Ha viszont azt tapasztalja, hogy ezt a relatív rendet valakik irtalmatlanul fölforgatják, kiszáll (a kötet fedőlapjának belső „fülén” megszemlélhető) székéből, hogy Héraklész izmai híján is megpróbálja rendbetenni Augiász istállóját. Pritz Pál mintha csak a nemrégiben a történehezhez intézett hobszawmi kiáltvány¹ felszólításának – „az értelemre tegyük a tétet!” – tenne eleget.

Mindezt a szerző a maga módján teszi. Műfajilag a kötet nem egynemű. Három első tanulmánya – mindjárt a dolgok közepébe vágva – a történetírás alapkérdéseivel és a legutóbbi évtizedek rájuk vonatkozó nagy vitáival foglalkozik. A második rész a magyar politika, benne a külpolitika 20. századi (súlylál a két világháború közötti és a II. világháború alatti) történelmi beágyazottságát, lehetőségeit és kényszereit, döntéseinek motívumait, a nagy hatalmak erőterében végrehajtott manővereit vizsgálja. A tanulmányok harmadik csoportja a korszak egyes fontos szereplőinek (többek közt Bethlen Istvánnak, Bárdossy Lászlónak) az arcélét rajzolja meg. Ebben a részben kapott helyet a Carl Schmittnek, a radikálkonzervatív politikai és történelmi gondolkodás nagy jelentőségű alakjának a német nemzetiszocialista rendszerhez fűződő viszonyát elemző nagyobb írás is. A közölt tanulmányok eredetileg történelmi vagy más tudományos folyóiratokban láttak napvilágot, illetve rangos hazai és külföldi ülésszakokon hangzottak el. Egyeseket közülük a szerző jeles pályatársak tiszteletére szerkesztett kötetekhez készített. A kötet mégsem esik szét fejezetekre. Összefogja az a kezdettől félreérthetetlen törekvés, hogy szerzője a 20. századi történelmi tapasztalat *alapkérdéseit*, és megközelítésük célszerű *módszereit* kívánja előtérbe állítani, méghoz-

¹ Eric HOBBSAWM: *Le Pari de la raison*. Le Monde diplomatique, 2004. decemberi, 609. sz. Magyarul lásd: *Yearbook 2006. International Labour Movement. Évkönyv 2006. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. XXXII. évf. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2005. 74–83.

zá zömmel a politikatörténet színterén, ahol ezek tisztázása a leginkább szükséges, ám egyben a legnehezebb is.

Az olvasó akkor is hamarosan rájönne, hogy Pritz Pál történetelméleti írásaiban elsősorban a történetírás posztmodern irányzatával vitatkozik, ha ezt nem hozná szinte azonnal tudomásunkra. Álláspontját nehezen támadhatóvá teszi, hogy kiválóan ismeri a posztmodern külföldi alkotóinak és kritikusaiknak munkáit, az iskolaalapító Jean-François Lyotard-tól Gérard Noirielig, nemkülönben az iskola hazai követőinek az írásait is. A vitát láthatóan egyáltalán nem a partnerek kiszorításának vagy diszkreditálásának, hanem a lehetséges tisztázásnak a szándékával folytatja. Erre utal, hogy semmilyen vonatkozásban nem idealizálja azt az állapotot, amelyet a posztmodern történet szemlélet megbolygat. Maga is rámutat például a „történelem”, a társadalom történeti képe és a történetírás alkotta kép közötti (nem éppen új keletű és elég régen fölismert) eltérésre, a hiteles ábrázolás és a tárgyilagos befogadás útjában álló roppant akadályokra. Azt a romboló hatást is megállapítja, amelyet „a politikai marxizmus hatalmi pozícióit élvező, évtizedekig tartó és hatalmas térségekben érvényesülő hegemóniája” tett széles körök gondolkodási képességére azzal, hogy „primitív sémákba szorította a történelem nagy kérdéseit”, annak dacára, hogy „az eredeti marxizmus meglehetősen mozgékony szellemi konstrukció volt”. Ennek a visszahatásaként aztán a társadalomra hirtelen rászakadó közlési szabadság és az általa felszínre hozott szemléleti sokféleség elbizonytalanította a történeti köztudatot. Ám hazai (illetve regionális) szempontból Pritz ezt a hatást a történelmi pillanat folyamányának, *szituációfüggőnek*, éppen ezért a dolog lényege szempontjából nem túl jelentősnek, sőt *irrelevánsnak* minősíti. A posztmodern irányzat viszont ezt a nem kis mértékben politikai háttérű elbizonytalanodást a történettudomány szintjére emeli, azzal a megállapítással, amelyet Pritz az irányzat egyik legnevesebb hazai képviselőjétől, Gyáni Gábortól idéz: „A posztmodern kételkedés forrása, hogy megrendül a tudományos igazság fogalmába vetett feltétlen hit.” Itt egyrészt a „modernség” attitűdje nyer gyanút keltő pejoratív kicsengést, hiszen az a képzet tapad hozzá, mintha szükségképpen ezt a feltétlen hitet hordozná. Másrészt a történettudományi, sőt általában a tudományos megismeréssel szembeni alapvető ismeretelméleti gondok vetődnek föl, amiktől a kérdés megszűnik a történészek privát ügye lenni.

Tegyük hozzá: tovább bonyolítja a vitát az a körülmény, hogy a joggal emlegetett megrendülés talaján a társadalomnak a tudományos életnél sokszorta szélesebb köreiben futótűzként terjedtek el az irracionális gondolkodási és cselekvési formák, a csillagjólástól az ufológiáig és a csoda-

doktorok kultuszáig. Ezt azonban csak említenünk érdemes, mivel semmiképp nem varrható a tudós posztmodern kutatók nyakába, inkább egyfajta sajátos közeget alkot körülöttü(n)k.

Pritz korántsem veszi félvállról a posztmodern kihívást. Legjobban elhelyezett találat az, amikor a posztmodern történeti gondolkodással éppen saját fegyvereit fordítja szembe. Érveléséből kitűnik: nem kell posztmodernnek lenni ahhoz, hogy átlássuk a történetírás mint a múltat földidéző, elemző és értelmező tudomány természetes korlátait.² Nyilván a legtöbb részletre kiterjedő, legjobban dokumentált, legtárgyilagosabban tálalt, legjobb módszertani fölkészültséggel megalkotott történelmi tanulmányok összessége sem lehet azonos a „múlttal”, vagyis az emberiség sok évezredes útja során valaha megtörtént dolgok összességével. Éppen ezért nem sok értelme van annak, hogy ebből a kiküszöbölhetetlen különbségből a történettudományi erőfeszítések hiábavalóságát vezessük le. Ugyanilyen kevéssé indokolt, hogy ezt a történészek eltérő alkatának, erudíciójának, világnézeti beállítottságának alkotásait kétségtelenül befolyásoló hatására hivatkozva tegyünk. Pritz álláspontját látszik alátámasztani az a kevéssé vitatott körülmény, hogy a legutóbbi 25–30 évben a hazai történeti kutatás – mindezen gátló „állandó” tényezők dacára – különböző irányokban haladva jelentős utat tett meg az objektív történeti ábrázolás felé.

A tanulmányok első, a tudományos történeti megismerés történetét, elméletét és módszertanát érintő csoportjában sajátos szín a François Furet és Ernst Nolte ismert levélváltását boncolgató, eredetileg a *Világosságban* közzétett írás. Nolte, aki a hatvanas évek első harmadában, a híres *Historikerstreit* keretében először tette kérdéssé a II. világháború előtti évtizedek és a háború történetének 1945 után kialakult uralkodó felfogását, többek közt a kapitalizmus és a fasizmus kapcsolata ügyében, és Furet, aki a 18. századi francia forradalom új víziójával lépett a színpadra, 1996–1997-ben váltott 2000-ben magyarul is publikált és élénken kommentált leveleket. Többek közt a 20. századi diktatúrák természetéről cseréltek véleményt, és arról, hogy a kétféle – a szovjet és a náci – diktatúra mennyire tekinthető egymásra való reagálásnak. Pritz nagyra értékeli a két történész gondolatmeneteinek magas színvonalát,

² Talán nem véletlen, hogy a történész élvonal más szereplői is, nagyjából Pritz Pállal egyidejűleg szálltak ringbe, hogy a maguk és mások számára megpróbálják tisztázni a történelem és a történettudomány kapcsolatának bonyolult kérdéseit. (Lásd például ORMOS Mária: *A történelem és a történettudományok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003., illetve uő: *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2005. Romsics Ignác többek közt 2002-ben, a „Mindentudás Egyetemének” előadássorozata keretében boncolgatott hasonló kérdéseket.)

sőt kész befogadni a két alkotó új felismeréseit is, mindaddig, amíg állításaik saját kutatásai során szerzett alapos ismereteibe nem ütköznek. Ebből kiindulva viszont rámutat a két történész álláspontjának – részben maguk által sem tagadott – nemzeti meghatározottságára, amely bizonyos kérdésekben szembeötlő és adott esetben zavarja őket a tárgyilagos megközelítésben. Hozzátesz továbbá egy újabb szempontot: mindkettejük álláspontjának a korszellem általi meghatározottságát. Reflexiója szerint „minden korszak történetírása saját korának gyermeke, tehát a forradalmak korának történetírása a história forradalmas lapjaira összpontosít, s az egész történelmet a forradalmak szempontjából mutatja be, míg az ebből a szempontból antikorszakokban inkább arról szokás értekezni, hogy mily károkat szoktak a forradalmas felfordulások okozni.” (57.) Furet álláspontjában azt a (Nolténál és a Historikerstreit más, vele egyetértő alkotóinál, például Nipperdey-nél már az 1970-es évek közepén kirajzolódó) állítást is vitatja, hogy a kommunizmus és a fasizmus egyaránt „a liberális rendszer terméke”. Úgy látja, itt a szerző az antagonizmusaival küszködő kapitalizmus és a kétféle diktatúra létrejötte közti összefüggést annak a következményeivel cseréli föl, hogy a klasszikus liberalizmus az első világháború után valóban átmeneti csődbe jutott. Politikai és gazdasági mechanizmusainak a helyettesítésére számos kísérlet történt, és ezek között valóban ott van a kommunizmus és a fasizmus is. (Habár a recenzens szerint még a New Deal is ide sorolható, amelyet aligha tekinthetünk a klasszikus liberalizmus szobrának.)

A második, *Hazánk és a nagyvilág* címet viselő nagyobb rész négy tanulmánya a 20. századi magyar külpolitika legvitatottabb gócpontjait vizsgálja. Egy terjedelmes írás áttekinti a csupán 1918-ban születő önálló magyar diplomáciai szolgálat, benne a magyar külképviseltek kiépülésének szakaszait, céljainak, anyagi ellátottságának, tisztviselői helyzetének alakulását. Az állandó pénzhiány miatt az alig kiépült apparátust többször kellett (Pritz kifejezésével) „amputálni”. Ismerteti a külügyminisztérium apparátusának korántsem közismert tagolódását és ennek változásait. Érdekesek azok a bekezdések, amelyek a külszolgálat munkájának egyik fő irányát, a magyar gazdaság mindenkori szükségleteit kiszolgáló tevékenységét ismertetik. Kiemeli annak a kedvező hatását, hogy a szolgálatban sokszor rukkoltak előre konzuli munkatársak, akik eleve szorosabban kötődtek gyakorlati tevékenységekhez. Tömörségük dacára emlékeztetéseket azok a jellemzések, amelyeket néhány magas besztású diplomata (Kánya Kálmán, Szentmiklósy Andor, Csáky István, Bárdossy László) útjáról, sorsáról, karakteréről ad. A magyar külszolgálat útját egészen a II. világháború végéig (sőt egy-két évvel tovább) követi.

Láthatjuk, mint szűkülnek össze a magyar kapcsolatrendszer dimenziói azáltal, hogy megszűnnek az Egyesült Nemzetek háborús blokkjának területén működő képviseletek. Nő azonban a semleges országokban működő diplomaták egy részének a szerepe. Néhányan (legtöbb kollégájuk előtt is rejtve) a háború fordulata után, feljebbvalóik utasítására kapcsolatot keresnek (néha találnak is) az angolszász diplomáciával, a háborúból való, kevesebb megrázkódtatással járó kiválás útjait keresve – az általános magyar politika és külpolitika adott keretei és doktrínái által korlátozva.

Ugyanez a történet más szemszögből tárul föl három további tanulmányban. Az egyik főleg azzal foglalkozik: egyáltalán milyen esélyei voltak a magyar külpolitikának a „rövid 20. század” zaklatott évtizedeiben. Különösen érdekessé teszi gondolatmenetét az, hogy ez esetben egészen az 1989–1990-es rendszerváltásig terjeszti ki vizsgálódását. A másik írás ugyanezt a kérdést az országnak a nagyhatalmak erőterében való hányódásán keresztül taglalja, 1945-tel zárva. Pritz elsősorban azt vizsgálja: mikor és hogyan mutatkozott a magyar diplomácia számára némi mozgástér, valamint hogyan tudta döntéseivel és manővereivel kihasználni ezt. (Bár a kérdést meglehetősen empátiával kezeli, a bizonyítvány korántsem „jeles”.) Fontos kiegészítés az a harmadik írás, amely a magyar politika egyik 1918 és 1945 közötti fókuszának, a nemzetiségi kérdésnek a helyét rajzolja föl a külpolitikát motiváló tényezők között (ismét átlépve az 1945-ös határt). E három tanulmányban a szituációk olyan gazdagságát mutatja be és értékeli, hogy csak ízelítőt adhatunk gondolataiból. Az egyik figyelmet keltő mozzanat annak az elemzése, volt-e rá esélye a magyar külpolitikának, hogy 1918 után megakadályozza az utódállamok ellenséges gyűrűjének kialakulását a megcsonkított ország határain. Bár ismételten rámutat az ez ügyben elkövetett melléfogásokra, nagyobb jelentőséget tulajdonít a Monarchia utolsó évtizedében regnáló kormányok által elkövetett mulasztásoknak. Rendkívül érdekes az, amit a második bécsi döntés előtti szituációról ír. Ez ügyben megkockáztatja az állítást, hogy a kormány 1940 nyarán – ha ebben nem akadályozza ideológiai merevsége – az erdélyi kérdésben legalább megpróbálhatta volna kihasználni a szovjet kormány ajánlatát a Romániával szembeni közös fellépésre. Ez esetben az akkori, a Molotov–Ribbentrop-paktum által teremtett helyzetben lehetőség teremthetett volna arra, „hogy a kérdés Berlin–Moszkva, esetleg Berlin–Róma–Moszkva döntőbíráskodásával, tehát a viszontbiztosítás nyújtotta előnnyel oldassék meg”. Ez bármely fél háborús győzelme esetén sokkal kedvezőbb helyzetet eredményezett volna, mint amilyen a háború végén ténylegesen kialakult.

Bethlen István gróf alakja, akit Pritz „a két háború közötti Magyarország minden bizonnyal legformátumosabb politikusaként” jellemez, sokféle összefüggésben fölbukkan a kötetben. Ám a tanulmányok harmadik csokrában (*Arcélek*) az egyik írást kifejezetten a volt miniszterelnök, Horthy egyik legfontosabb bizalmi embere 1940. tavaszi emlékiratának szenteli, amelyben a háború végén a győztesektől várható békefeltételekről szól. A koros recenzióban az általa tárgyalt dilemma kissé a két évvel későbbi pesti anekdotát idézi föl. E szerint Bethlent baráti körben megkérdezték, lehetséges-e, hogy a háború befejeztével visszakapjuk Pozsonyt és Nyitrát. Erre a megkérdezett így felelt volna: „Ezeket aligha, de Újvidéket minden bizonnyal...” Pritz a szakmában egyébként évtizedek óta ismert dokumentum mindaddig késett rendszeres eszmetörténeti elemzésére vállalkozott. Az irat legjelentősebb vonásának tartja, hogy kifejezetten borúlátó a trianoni Magyarország háború végi sorsa ügyében, de maga sem képes megszabadulni „a szentistváni Magyarország 1918 óta irreális víziójának koloncától”. (179.) Mindjárt hozzáteszi, hogy a másoknál jóval messzebb látó politikus ebben osztozott a magyar kormánypolitika szinte minden jelentős szerepet játszó alakjával. Joggal hozza föl Bethlen mentségéül, hogy 1940 tavaszán még nem lehetett előre látni a nemzetközi konfliktus univerzális világháborúvá alakulását. Ezzel összefüggésben állapítja meg, hogy „szemhatára nem a világot, hanem csak Európát fogja át”. (181.) Pritz itt arra utal, hogy horizontján nem jelent meg az Egyesült Államok várható háború végi és utáni szerepe. Természetesen akkor azzal sem számolhatott, hogy a háború egy bizonyos pillanatában, többek közt a feltétlen fegyverletétel követelményének kimondása elzárja majd a kompromisszumos békekötés útját. Bethlennek, mint leírja, nem voltak illúziói a német nemzeti-szocialista állam törekvései iránt, de Pritz valószínűnek látja, hogy 1936 és 1940 közötti sikerei láttán a várható háborút az elsónél rövidebbnek vélte. Az események alakulásának számos lehetséges variációját vette szemügyre, számos rész kérdésben érdekes gondolatokat fejtve ki. Ám a magyar esélyek tekintetében Pritz okkal látja életidegennek fejtegetéseit.

Pritz 2003-ban érdekes, e kötetbe is beiktatott tanulmányban reagált Gratz Gusztáv emlékezéseinek addig ismeretlen, néhány éve váratlanul előkerült, majd 2001-ben közzétett újabb kötetére, közelebről ennek Bethlen Istvánt jellemző részeire is.³ Ebben a kötetben szinte az állatorvosi lovát találja meg annak, hogyan torzíthatják el historiográfián kívüli szempontok egy szerző szemléletét. (Ezeknek csak egyike, hogy Gratz

³ GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

1945 előtti, politikai indíttatású írásait használta föl a könyv kéziratának összeállításakor.) Arra még talál mentséget Pritz, hogy – kortörténeti írás lévén – a kötet forrásbázisa szegényes. Nagyobb hibának látja, hogy „az elkészült kéziratban a Vörös Hadsereg magyarországi jelenléte hatására olyan direkt változtatásokat eszközölt, amelyekkel az ábrázolást súlyosan ellentmondásossá tette”. (195.) Mikroszkopikus pontossággal követi, hogyan alakultak át a kéziratban utólag a Bethlen különböző lépéseiről az eredeti írásokban található értékelések. Eközben kritikus szemmel vizsgálja az eredeti, koherensebb szövegeket is. Ezzel a „helyreállító” munkájával szinte demonstrálja a történelem megismerhetőségéről szóló álláspontját, bemutatva, hogyan kell ezt érvényesíteni. Pritz nem volna az, aki, ha ezek után le nem szögezné: lám, „igenis van remény a történettudomány eszközeivel a történelem szövevényes kérdéseinek a feltárására”.

Sok vonatkozásban revelációszerű a máig szerteágazó eszmei hatású konzervatív filozófus, Carl Schmitt 1933 utáni életműszakaszát föltérképező tanulmány, a nemzetiszocialista rendszerrel való vállalt, tevékeny és kellően honorált együttműködése. Pritz ennek a tevékenységnek a jellegét több csomópontban ragadja meg. Az egyik, hogy 1933-ban *A totális állam továbbfejlődése Németországban* című írásában jogilag Schmitt alapozta meg a Hitler által bevezetendő kivételes állapotot. Másodszor egy 1939-es előadásában ő emelte jogelméleti szintre azt a fordulatot, amely Csehszlovákia teljes fölszámolásával ment végbe a hitleri politikai érvelésben és gyakorlatban. Itt már nem hangoztathatta a versailles-i igazságtalanságok jóvátételének, sem a kisebb-nagyobb, külföldön élő német nemzettestek egyesítésének korábban sokak által nyíltan vagy hallgatólag elfogadott vagy tolerált álláspontját. Aprólékosan kidolgozta viszont az általánosan elfogadott nemzetközi jog helyett a térségek domináns nagyhatalmai által végrehajtható „nagytérrendezés” létjogosultságának az elméletét. Többek közt, durván elnagyolva az analógiát, az 1823. évi amerikai Monroe-elvre hivatkozott. Ennek fényében az első világháború nem a nagyhatalmak gigantikus érdeklődéseként jelenik meg nála, hanem „a liberáldemokratikus legitimitás intervenciók háborújaként” a feltörekvő népek elnyomására. Pritz nem tagadja meg magát. Lerója tiszteletét Schmitt szövegének „eleganciája, szellemi gazdagsága” előtt. Ám rámutat, hogy a jogtudós, magáévá téve a nácik közhelyét, amely szerint „a nyugati demokráciák liberális szabadság gondolata túlhaladottá vált”, tiszta logikával végig nem vihető gondolatmenetbe keveredett, amelyből csak csúsztatások árán szabadulhatott. Elvégre az antant hatalmai „a kontinentális hegemóniára és egyben világhatalmi pozícióra törekvő Németországgal” vívták küzdelmüket, továbbá a há-

ború erőfeszítései során elsősorban nem a liberális, hanem a monarchista-dinasztikus kormányrendszerek elve és struktúrája mondott csődöt.

Ismét publicisztikus és politikai felhangokkal terhelt történeti polémia kellős közepébe hatolt Pritz, amikor belevágott Bárdossy László személyének és tevékenységének a részletes ábrázolásába. A több mint száz oldalas tanulmány nem csupán Bárdossynak a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején tanúsított magatartását követi aprólékosan végig. Alapos pálya- és szinte lélektani eszközöket igénybe vevő jellemrajzot is ad a semmiképpen nem tehetségtelen politikusról, aki Csáky István halála után mégis nyilvánvalóan a képességeit meghaladó feladatok elé került.

Ez az írás műfajilag is érdekes, a történeti tanulmány és az esszé határán kanyarog. Ezt félre is érthetnénk, ha a szemünk időnként nem tévedne a lap aljára, ahol szabályos és pontos jegyzetekkel találkozhatunk. Különben is messzire vezetne, ha egy történeti tanulmányt az ilyen esetben kétes rezonanciájú „szépirodalmi” jelzővel illetnénk, pusztán mert olvasmányos és választékos stílusban készült.

Bárdossy személyének újraértékelési kísérletei többek közt azzal (is) magyarázhatók, hogy – mint Pritz elmagyarázza – később rá háritották a felelősséget olyan aktusokért is, amelyekről a döntést nem ő hozta (bár utóbb magára vállalta). A szerző elismeri és bemutatja Bárdossy szaktudását, diplomáciai képességeit, gyors észjárását, amelyet a kor jelentős politikusai (köztük Teleki is) ismertek és elismertek. Érdekessé teszi a feldolgozást, hogy a pályarajz során Pritz minduntalan bevágja a Bárdossy elítélésével, majd kivégzésével lezárult népbírószági per részleteit, bennük a vádlott utólagos reflexióit a maga és mások egyes lépéseire. Itt világlik ki talán legjobban, hogy Pritz történészként nem vállalja sem az ügyész, sem a bíró, sem a védőügyvéd szerepét. Nem vádol, nem ítélkezik, és nem igazol, hanem ábrázol, elemez és konzekvenciákat von le. Ezek sokakat meghökkenthetnek. A szerző nem fogadja el az állítást, hogy a magyar politika az ellenforradalmi korszak egésze során mindig és teljesen determinált volt, hogy nem volt semmi mozgástere a cselekvés számára. Hangoztatja ugyan, hogy a mozgástér Bethlentől Bárdossyig haladva egyre szűkebb volt. Mégis sok mindent elkerülhetőnek, más esetben halaszthatónak lát. Ám nem fogadja el azt sem, hogy Bárdossy első számú felelőse lett volna például a hadiállapot kihirdetésének a Szovjetunióval. Itt Horthy és a vezérkar felelősségét emeli ki. Kifejezetten „nemtelennek” nyilvánítja, hogy a volt miniszterelnököt „az egész ellenforradalmi rendszer reprezentánsaként is a vádlottak padjára ültették”, hiszen nem volt a rendszer karizmatikus alakja, programadója. Ám a megrajzolt képből mégis az világlik ki, hogy Bárdossy súlyos kö-

vetkezmenyekkel járó lépések sokaságát vállalta, részben kezdeményezte. Többek közt nevéhez fűződött a háború három későbbi győztes hatalmának küldött hadüzenet. Ebben és csakis ebben az értelemben maga is a politikus bűnösségéről beszél.

Magáról a népbírósi perről Pritz azt írja, hogy az számos vonatkozásban nem volt kifogástalan: tévedések, pongyolaságok, ferde beállítások, dokumentumokra tett rossz hivatkozások terhelték. „Mindazonáltal – írja – a népbírósi alapon véve nem került szembe az igazságszolgáltatás normáival.” Ezt Bárdossy és védői sem próbálták állítani, csak azt hangoztatták, hogy minden cselekedet a maga körülményei között kell értelmezni. Végül is – teheti hozzá a recenzens – a laikusok bevonását szintén magában foglaló népbíráskodás a korabeli Európában általánosan elfogadott volt, éspedig korántsem csak a szövetségi rendszerek közötti későbbi határvonal innenső oldalán. Emellett a háború borzalmi, amelyek előidézésében Bárdossynak bizonyítható része volt, még a közvetlen tegnapból tornyosultak a friss jelen fölé. Ez magyarázhatja „a bírói indulat” Pritz által joggal emlegetett és kifogásolt időnkénti „elszabadulását” is.

Végül nem kerülhető el, hogy – a néha ijesztő sivatag közepén, távol az oázistól – Pritz *vitakultúrájáról* is ejtsek néhány szót. Távol áll tőle a vitapartner lehengerlésének szándéka. Elzárkózik nemcsak a durva minősítésektől, hanem azoktól a közkeletű, sűrűn alkalmazott stilisztikai leleményektől is, amelyek több-kevesebb udvarias fordulat mögé rejtve alkalmasak a más állásponton lévők szakmai vagy világnézeti diszkreditálására. Ám éppoly idegen tőle az ugyancsak gyakori mérícskélés, óvatoskodás, köntörfalazás is. Konzekvens logikával kifejtett érvekre támaszkodva kereken kimondja véleményét, bárki legyen bírálatának a tárgya, akár nagynevű külföldi, akár neves hazai kollégájáról, élő vagy holt személyről legyen szó. A történelem különböző, erősen vitatott személyiségeit is részelteti az ártatlanság vélelmében, maga tárja föl pozitív vonásaikat, esetenként szakmai vagy egyéb erényeiket, hogy aztán sok esetben kemény *történelmi* bírálatnak vesse alá őket. Ehhez persze szükséges az 1914 utáni, sok színterű és fordulatokban bővelkedő egyetemes történet és a magyar „jelenkori múlt”, benne a heves historiográfiai viták és a történettudományi termés valóban magabiztos és széles körű ismerete. No meg a netán bekövetkező ütközés vállalása, jó adag civilkurázi. Ez az, aminek gyakran híján vagyunk, de aminek magától értetődőnek kellene lennie, ha nyílt eszmecserében valóban előre akarjuk vinni a múlt alapos megismerését.

Az SZKP KB Elnökségének ülései 1954–1964*

2003-ban testes kötetbe foglalva jelentek meg Moszkvában az SZKP KB elnökségi üléseinek dokumentumai az 1954–1964 közötti évekből. A kiadvány első darabja annak a háromkötetesre tervezett dokumentumsorozatnak, amelyet az Oroszországi Állami Legújabbkori Történeti Archívum (RGANI) készít, hogy képet adjon a Szovjetunió vezető párt- és állami szerveinek mindennapi munkájáról a Sztálin halálát követő évtizedben. Több recenzius véleménye szerint a mű mérföldkő napjaink orosz historiográfiájában, mert jelentősen bővítette az 1950–1960-as évek szovjet történetének hozzáférhető forrásbázisát.¹ A könyv anyagának zömét a KB Elnökségének üléseiről készült rövid, néha töredékes munkafeljegyzések alkotják, amelyek lényegében összefoglalják a tárgyalt témakört. A feljegyzéseket az üléseken rendszeresen részt vevő funkcionárius készítette, többnyire V. N. Malin, a KB Általános Osztályának vezetője, aki különösen közel állt Hruscsovhoz, az SZKP KB első titkárához. Malint – bár ezt nem erősítik meg írásos dokumentumok – feltehetően a pártvezetőség hatalmazta fel ilyen feljegyzések összeállítására; valószínűleg Hruscsov bízta meg ezzel, más elnökségi tagok egyetértésével. Malint több esetben az osztályán dolgozó munkatársak – V. N. Csernuha vagy A. K. Szerov – helyettesítették.² Az impozáns méretű kötetnek mintegy 20%-át teljes terjedelmű jegyzőkönyvek teszik ki olyan elnökségi ülésekről, amelyekre gyorsíró is meghívtak.

Az, hogy a pártvezetés üléseiről jegyzeteket készítettek, s még inkább az, hogy teljes jegyzőkönyvet is írtak, élesen elütött a sztálini idők hagyományaitól. Akkor a szovjet vezetők – elsősorban „a nép atyja” – nagy

* Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. T. 1. *Csernovije protokolnijje zapiszi zaszedanyij. Sztjenogrammi*. Pod redakcijej akagyemika A. A. FURSZENKO. Rosszpen, Moskva, 2003. (Második javított és bővített kiadás, Moskva, 2004.) 1344 p. [Az SZKP KB Elnöksége 1954–1964. Nyers jegyzőkönyvi feljegyzések az ülésekről.]

¹ Lásd U. TAUBMAN: Ob izdanyii protokolnih zapiszej zaszedanyij prezidiuma CK KPSZSZ 1954–1964 godov. *Novaja i novejszaja isztorija*, 2004/6.; A. A. DANYILOV és A. V. PIZSIKOV recenziói megjelentek: *Voproszi isztorii*, 2004/4.; O. V. HLEVNYUK recenziója: *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2004/6.; A. M. FILIPOV írása: *Vesztnyik RAN*, 2004/7.

² V. N. Malin (1906–1982) az 1930-as évek végén tomboló „nagy terror” idején csinált karriert. 1939 és 1947 között a Belorusz KP KB egyik titkára volt, majd az úgynevezett leningrádi ügy kapcsán, amely a város és közigazgatási területe pártvezetőinek megsemmisítésével végződött, 1949-ben Leningrádba vezényelték, ahol 1952-ig a párt városi bizottságának titkára volt. Hruscsov nyilván jól ismerte még a háború idejéből, amikor együtt dolgoztak a pártmozgalom Központi Törzskarában, és saját emberének tartotta. Elérte, hogy 1954-ben kinevezzék az Általános Osztály vezetőjének, s ezt a posztot tíz évig töltötte be. Hruscsov bukása után, 1965-ben Malin az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának rektora lett.

gondot fordítottak határozataik titkosságának megőrzésére.³ Sztálin halála után bizonyos mértékig megváltoztatták a KB Elnökségének, Titkárságának és apparátusának munkáját – mégpedig az úgynevezett kollektív vezetést megerősítendő. Annak érdekében, hogy Sztálin „előregedett” harcostársai könnyebben eligazodhassanak az eldöntendő kérdések tömegében, s hogy újra felvehessék a fonalat a már tárgyalt, de végleg meg nem oldott ügyekben, nyilvánvalóan papírra kellett vetni az Elnökségben lezajlott legfontosabb viták tartalmát, s még inkább a konkrét javaslatok lényegét: ha ezeket nem veszik jegyzőkönyvbe, súlyukat veszítik.⁴ Az elhangzott beszédek azonban nem rögzítették a maguk teljességében. A kollektív vezetés 1953–1957 közötti ülésein végig folyt a harc a vezetésért, és e küzdelem időnként nagyon éles lett. Az elnökségi tagok okkal aggódhattak amiatt, hogy egyes kijelentéseiket idővel ellenük fordítják, és nem állt érdekükben a részletes jegyzőkönyvvezetés, sőt válságos pillanatokban még a Malin-féle jegyzetelés sem. Jellemző ebből a szempontból, hogy 1957. június 18. és 21. között, amikor ellenfelei nekiestek Hruscsovnak, egyáltalán nem készült feljegyzés, s mindarról, ami az akkori elnökségi üléseken történt, csak a KB júniusi teljes ülésén elhangzottakból értesülhettünk. Hruscsov kihasználta, hogy nem rögzítették a vitákat, mert így volt alapja a plénumon érvénytelennek nyilvánítani az ott elhangzottakat. Másfelől: Malin rendkívül részletes feljegyzéseket készített az 1964. október 13-i ülésről, ahol Hruscsov menesztéséről döntöttek. Vajon kinek az utasítására cselekedett így, jól tudva, hogy patrónusának immár kilátástalan a helyzete? Erre egyelőre nincs válasz.

Az a gyakorlat, hogy a KB Elnökségének egy-egy ülésére gyorsírókat hívnak, csak 1958 közepétől honosodott meg. Ezt Hruscsov kezdeményezte akkor, amikor már övé volt a teljes hatalom. Szétzúzta a Malen-

³ Amint arra O. V. Hlevnyuk rámutatott, a Politikai Iroda 1923. júniusi munkaszabályzata szerint formálisan gyorsírással feljegyzéseket kellett készíteni a Politikai Iroda ülésein megtárgyalt fontosabb előterjesztésekről, a bizottsági jelentésekről és a záróbeszégekről. A gyakorlatban ezt az 1920-as évek közepétől már nem mindig tették meg. 1927 májusában, amikor már nagyon kiéleződött a pártvezetésen belüli harc, a KB Politikai Irodája határozatot hozott A *titkos anyagok felhasználásáról* címmel, amely szerint a legbizalmasabb kérdéseket zárt ülésen kellett tárgyalni úgy, hogy maga az elnök személy készítse a jegyzőkönyvet. A Politikai Iroda üléseiről az 1920–1930-as évekből és az 1950-es évek elejéről pedig egyáltalán nem találunk feljegyzéseket. (Lásd O. V. Hlevnyuk hivatkozott recenzióját.) Az utóbbi időben megjelentették a Politikai Iroda 1919 és 1952 közötti tárgyalási anyagait, ezek azonban nem adnak képet a kérdések megvitatásának hangneméről, az egyes pártvezetők álláspontjáról. A Sztálin utáni időszak objektív forrásbázisának kialakításában fontos előrelépés volt, hogy a tudósok számára hozzáférhetővé váltak a KB teljes üléseinek anyagai, köztük az 1957. júniusi plénumé is, ahol megpróbálták leváltani Hruscsovot.

⁴ Az első munkafeljegyzés 1954. február 8-án készült.

kov–Kaganovics–Molotov-féle úgynevezett pártellenes csoportot, 1957 októberében eltávolította a KB Elnökségéből G. K. Zsukov marsallt, 1958. március végétől pedig egyszerre volt az SZKP KB első titkára és miniszterelnök. Gyorsíróként elsősorban azokon az üléseken alkalmaztak, amelyek Hruscsov programadó bejelentéseket tett (reformatori ambícióinak növekedésével az ilyen ülések megszaporodtak), valamint néhány olyan esetben is, amikor azonnali döntést követelő külpolitikai kérdést tárgyaltak meg (például 1958-ban a közel-keleti válság kapcsán), ám nem ez volt az általános szabály.

A tárgyalt kötetben publikált anyagok forrásértéke igen jelentős. Ezeket a feljegyzéseket nem akarták nyilvánosságra hozni, ezért mentesek a szándékos ferdítésektől, amelyek elkerülhetetlenek voltak abban a rendszerben, amelyben minden megjelenő szöveg propagandacélokat szolgált. Malin feljegyzései rekonstruálják a konkrét körülményeket és feltárják a legmagasabb szintű döntések születésének mechanizmusát – nemcsak a kulcsfontosságú, de a kisebb jelentőségű kérdésekben is. (A bürokratikus centralizáció, amely már a szovjet hatalom hajnalán kialakult, azzal járt, hogy igencsak másodrendű kérdéseket is a legfelsőbb fórum elé vittek.) Malin, bár változó részletességgel, a legkülönbözőbb témákról szóló viták menetét rögzítette, amelyek a pártállami vezetés érdeklődésére számot tarthattak: a gazdaságirányítási rendszer reformjától és a mezőgazdasági kísérletektől kezdve egészen a Kínával való viszonyig és a közel-keleti helyzetig. A munkából képet alkothattunk az egyes elnökségi tagok álláspontjáról és e források alapján válaszolhatunk a következő kérdésekre: Voltak-e igazi viták, vagy jobbra automatikusan fogadták el a határozatokat, a KB első titkárának véleményét? Vajon az Elnökség, amely Sztálin alatt tanácskozó szerv volt, teljhatalmú lett-e? Hogyan változott a tanácskozás jellege Hruscsov helyzetének megerősödésével? Beszélhetünk-e a liberális és a konzervatív törekvések harcáról? Miképpen éltek együtt és hogyan fejeződtek ki a döntéshozásban a Komintern-idők bolsevik hagyományaiból eredő ideológiai sztereotípiák és a tisztán állami megközelítések? Beszélhetünk-e arról, hogy a hatalmi harc érdekei mellett a vezetés bármelyik tagja is megőrizte érdeklődését és érzékenységét a nép jóléte iránt? Mindezeket a kérdéseket már korábban is feszegették, a válaszokat azonban főleg csak az emlékiratokban kereshették, valamint az egykori pártarchívumok anyagaiból kiválogatott csekély számú publikációban. A kutatók megismerhették például egy-egy rövid időszak iratanyagát: 1956 október–novemberéből, amikor a KB Elnöksége a lengyel, a magyar vagy a szuezi helyzetet tárgyalta meg, vagy az 1964. októberi ülések feljegyzéseit, ami-

kor Hruscsov leváltásáról döntöttek. Most, hogy megismerkedhetünk az SZKP KB elnökségi üléseiről készült munkafeljegyzésekkel az egész tízéves időszakból, sokkal többet tudhatunk meg a párt csúciszervének jellegéről és munkastílusáról, méghozzá a memoároknál sokkal objektívebb forrásból. Ez a forrás annál is érdekesebb, mert bár a hatályos törvények mást mondtak, az igazi hatalmat az uralmon levő párt Központi Bizottságának Politikai Irodája (Elnöksége) gyakorolta. Malin feljegyzései ezt a szervet már nem egyfajta személytelen szervként ábrázolják, amely felelős döntéseket hoz a nép nevében, hanem tükrözik a nézeteltéréseket is,⁵ a hatalomért folyó harcot és az azt elkerülhetetlenül kísérő intrikákat, a hatalmi pozíciók megszilárdítása érdekében kötött időleges szövetségeket.

A vezérségért vívott nem könnyű harcban Hruscsov győzött, és a döntéshozatalban 1957 közepétől már nem mutatkozott meg vele szembeni ellenzékiiség. A heves viták, amelyek korábban főleg Hruscsov és Molotov között folytak, eltűntek. Hruscsov eltávolította ellenzékét és nem ütközött többé ellenállásba, egyre magabiztosabb lett, és ráerőltette akaratát társaira. Magának a pártnak a legfelsőbb szintű ülései is – ahogy a feljegyzések híven tükrözik – egyfajta monológisorozattá váltak, amelyeket időnként helyeslő hangok szakítottak meg. Nem változtattak sokat ezen az általános képen A. Mikojan óvatos próbálkozásai, aki Hruscsov szélsőséges ítéleteit és javaslatait (például a berlini válság megoldásának módszereiben) mérsékelni igyekezett, vagy más elnökségi tagok (például D. Polanszkij) közbeszólásai, akik Hruscsov vad kirohanásaira reagáltak, illetve tiltakoztak olyan esetekben, amikor vezérük égbekiáltó tájékoztatlanságot árult el mezőgazdasági kérdésekben.

A kötet főhőse kétségtelenül Nyikita Szergejevics Hruscsov. Az elnökségi ülésekről készült feljegyzésekből képet alkothatunk magunknak pártvezetői munkastílusáról, terjedős felszólalásai pedig feltárják mentalitását, érvrendszerét, az ideológiai sztereotípiákhoz való ragaszkodását. A viták anyagából kiderül: ahogy egyre újabb éles gazdasági, bel- és külpolitikai problémák jelentkeztek, Hruscsov, aki alig hallgatott mások-

⁵ Igen nagy figyelmet érdemel a „másként gondolkodás” megnyilvánulása a Szovjetunió vezetői között. (Lásd erről A. M. Filitov Malin feljegyzései alapján készült tanulmányát: *Vesztnyik Rosszjszskaja Akagyemija Nauk [RAN]*, 2004/7. 650–653.) Az úgynevezett pártellenes csoport szétzúzása után bizonyos fokig eltűntek a különvéleményt. Csakhogy, mint Filitov megjegyzi, senkinek sem volt ajánlatos kardoskodni a nézete mellett, jobban tette, ha időben csatlakozott a többséghez, főleg az első emberhez. Többnyire így járt el Mikojan, aki sokszor vitatkozott nyájasan Hruscsovval. R. A. Rudnyenko, a Szovjetunió legfőbb ügyésze, eleinte nem értett egyet Hruscsov extravagáns ötletével, hogy gazdasági bűncselekményekért is vessék be a halálbüntetést.

ra, a megoldást keresve szélsőségek között vergődött. Ez a külpolitikában időnként veszélyes kalandorságba vitte – gondoljunk csak az 1962. októberi karibi válságra. Ugyanakkor Hruscsovot nem lehet azzal vádolni, hogy személyesen ne törekedett volna a jóra és a szépre az ország és a nép érdekében; ezt az üléseken elhangzott monológjai csak megerősítik. Berijával és sok más magas rangú pártvezetővel ellentétben őszintén hitt benne, hogy a kommunizmust fel lehet építeni. Hajlott korában is ragaszkodott az 1920-as évek forradalmi-romantikus ideáljaihoz, s ez érthetőbbé teszi a Kubával való szolidaritást, az ázsiai és afrikai népek antikolonialista mozgalmainak támogatását. Ami az utópisztikus tervezésekre való hajlamát illeti, ezek nem mindig voltak híján a józan megfontolásnak, és előfordult, hogy a kommunista funkcionáriusokkal, még a legmagasabb rangúakkal ellentétben is, nyíltan beismerte a fennálló rend hibáit. („Munkás voltam, nem volt szocializmus, de volt krumpli. Mára felépítettük a szocializmust, de krumpli nincs.”)

Az ülésekről készített feljegyzések jól érzékeltetik a megvitatásra előterjesztett kérdések érvényesülő fontossági sorrendjét. Az Elnökség nemzetközi jellegű tevékenységében természetesen az Amerikai Egyesült Államokkal való viszony volt döntő jelentőségű. (Különös figyelmet érdemelnek itt a karibi válság napjaiban tartott megbeszélésekről készült feljegyzések, amelyeket részben felhasznált könyvéhez A. A. Furszenko és T. Naftali.)⁶ Az elnökségi üléseken gyakran foglalkoztak a leszerelés problémájával, a németkérdéssel, a közel-keleti helyzettel (különösen az 1956-os szuezi válság időszakában és az 1958-as júliusi krízis idején, amikor az Egyesült Államok és Nagy-Britannia csapatai elfoglalták Libanont és Jordániát). 1955-ben, amikor Hruscsov Belgrádba készült, hogy kibéküljön Titóval, első helyre a Jugoszláviával való viszony megjavítása került, szoros összefüggésben azzal, hogy helyreállítsák a szocialista tábor egységét. A szovjet–jugoszláv viszony bonyolult cikcakkjai még sokáig nyomon követhetők az elnökségi üléseken készült feljegyzésekben. Az 1950-es évek végétől, amikor a Kínai Népköztársaság vezetése szerette volna elvitatni a szovjet hegemoniát a nemzetközi kommunista mozgalomban, a „kínai kérdés” fontossága növekedett.

A kelet-európai szövetségesekkel való kapcsolatok problémáit mindig is fontosnak tartották, ám 1956 őszén, a lengyel és a magyar válság időszakában ez fokozottan így volt. Az akkori ülésekről készült feljegyzéseket Oroszországban is és Magyarországon is csak 1996–1998-ban

⁶ A. A. FURSZENKO–T. NAFTALI: *Adszkaja igra. Szekretnaja isztorija Karibszkovo krizisza, 1958–1964*. Moszkva, 1999.

publikálták;⁷ tulajdonképpen ezeknek a közlésével kezdődtek meg azok a munkálatok, amelyek azután az Elnökségnek az egész hruscsovi időszakra vonatkozó iratanyagát hozzáférhetővé tették. Malin feljegyzései alapján számos munka tanulmányozta a szovjet vezetés 1956 október–novemberében a magyar kérdésben hozott kulcsfontosságú határozatait.⁸ Amikor pedig megjelent a *Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964* című hatalmas publikáció első kötete, olyan új anyagok egész sora lett hozzáférhető, amelyek újabb fontos részletekkel gazdagították tudásunkat a szovjet–magyar viszonyról – egyebek közt 1957–1958-ra, a Kádár-rendszer konszolidálásának első időszakára vonatkozóan.

1957. február–márciusban, közvetlenül a Kádár János vezette magyar párt- és kormányküldöttség Szovjetunióba látogatása előtt, az Elnökség több ülésen is tárgyalt Magyarország gazdasági megsegítéséről. Az üléseken többen is úgy vélekedtek, hogy nem kell teljes mértékben teljesíteni a magyarok kérését sem a szénszállításokra, sem az adósságleírásokra vonatkozóan. Ezt az álláspontot részben az magyarázta, hogy nem voltak egészen meglegedve a magyar gazdaság helyzetével. („Milyen állapotban van Magyarországon a gazdaság? Hova megy a pénzünk?” – tette fel a kérdéseket L. M. Kaganovics február 28-án.) Másrészt Moszkvában nem kívánták vállalni a felelősséget az 1956. októberi eseményekért. („Úgy teszünk, mintha bűnösök lennénk. A dolgot ne kösűk a politikához” – mondta V. M. Molotov.) G. K. Zsukov szerint „nem kell vállalni” mindenféle adósságkönnyítést, és több más elnökségi tag is így vélekedett. Ugyanakkor a szovjet párt vezetői tudatában voltak annak, hogy Magyarországon, legalábbis a közeli években, nem szorgalmazhatnak újabb nehézipari befektetéseket. („Írányt kell venni egy új építésre?” – pendítette meg Zsukov.) A kutatók jól tudják, hogy a márciusi tárgyalások mivel végződtek: Kádár annak fejében, hogy beleegyezett a szovjet csapatok határidő nélküli magyarországi jelenlétébe, kedvező feltételekkel kapott gazdasági segítséget Magyarországnak, ami nagyban előmozdította rendszerének konszolidációját.

⁷ Kak resalisz „voproszi Vengrii”. Rabocsije zapiszi zaszedanyij Prezidiuma CK KPSZSZ ijul-nojabr 1956. Publikacija V. T. SZEREDI, Sz. A. MELCSINA i E. D. OREHOVOJ. *Isztoricsenszkij Arhiv*, 1996/2–3.; V. SZEREDA–RAINER M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1996; *SZSZSZR i Polska. Oktyabr 1956-go. Posztanovlenyija i rabocsije zapiszi zaszedanyij Prezidiuma CK KPSZSZ*. Publikacija A. M. OREHOVOJ i V. T. SZEREDI. Prediszlovijje: A. M. OREHOVA.; *Isztoricsenszkij Sozuj i vengerszkij krizisz 1956 goda*. Redaktori-szosztavitvelyi: E. D. OREHOVA–V. T. SZEREDA–A. Sz. SZTIKALIN. Moszkva, 1998.

⁸ Az orosz munkák közül lásd A. Sz. SZTIKALIN: *Prezvannaja revolucija. Vengerszkij krizisz 1956. g. i polityika Moszkvi*. Moszkva, 2003.

Nagy Imre ügyét többször is megtárgyalták az SZKP KB Elnökségében. Az 1957. március 4-én kelt feljegyzés szerint a szovjet taktika arra irányult, hogy megosszák a volt miniszterelnök híveit. Mint Malin feljegyzésében olvashatjuk, elhangzott olyan javaslat: „Sugalmazni kell Kádár elvtársnak, hogy Kopácsit és Malétert igyekezzen felhasználni oly módon, hogy kedvező benyomást keltsen. Egyelőre nem kell sietni Kopácsi és Maléter perével.” 1958 februárjában úgy látták: Kádár halogathatja a Nagy Imre elleni bírósági eljárást, hogy ne keltsen rossz benyomást Nyugaton, hiszen a szovjetek éppen ekkor terjesztették elő békejavaslatukat. A február 5-i rövid feljegyzés szerint „elszántságra és nagylelkűségre” van szükség, ami azt mutatja, hogy Moszkvában akkor lehetségesnek látták az enyhébb ítéleteket. Ez azonban nem felelt meg Kádár Jánosnak, aki úgy érezte, hogy a Nagy Imre-probléma szorosan összefügg saját rendszerének legitimációjával. Kádár inkább végigvitette a tárgyalási procedúrát, de nem változtatott a már kész forgatókönyvön, amely szerint Nagyot ki kell végezni. Ez 1958 júniusában meg is történt.

A dokumentumokból megismerhetők azok a tárgyalások, amelyek az SZKP KB Elnökségének 1957. március 27-i és április 4-i ülésén folytak a Rákosi-problémáról. Az Elnökségnek foglalkoznia kellett a bukott diktátor levelével, amelyet az SZKP Központi Bizottságához küldött, valamint Kádár kérésével, hogy politikailag szigeteljék el Rákosi Mátyást, aki Moszkvában az ő ellenzékének toborzásán ügyködik. Nyomon követhetjük, hogyan változott Rákosi megítélése 1956 novembere és 1957 márciusa között még olyan állandó támogatóinál is, mint V. M. Molotov és K. E. Vorosilov. Molotov, bár nem értett egyet azokkal, akik szerint Rákosi „politikai hullá”, másokhoz hasonlóan nem tartotta célszerűnek visszatérését Magyarországra. L. M. Kaganovics meg is magyarázta, miért nem kell beavatkozni a magyarországi ügyekbe, azaz miért nem kell hazaengedni Rákosit: „ne avatkozzunk be, mert ha rosszra fordul a helyzet, még Jugoszlávia felé orientálódnak”. Április 18-án végleg eldöntötték, hogy Rákosit politikailag elszigetelik és Moszkvából Krasznodarba költöztetik. A határozatban megállapították: Rákosi nem értette meg „hibáinak” lényegét és azt, mekkora kárt okozott a szocializmus építése ügyének. Szembefordult a párt és az állam új vezetőivel, és változatlanul arra törekedett, hogy visszaszerezze a hatalmat, amelyet pedig végleg elveszített. Rákosi sorsáról következő alkalommal 1962. augusztus 20-án tárgyalt az Elnökség, amikor is magyar kérésre úgy döntött, hogy Rákosi Közép-Ázsiába távozzék.

1957. szeptember 5-én az SZKP KB Elnökségének ülésén azokról a direktívákról tárgyaltak, amelyekkel az ENSZ Közgyűlés XII. üléssza-

kára New Yorkba induló szovjet delegációt látták el. Mint a szűkszavú feljegyzésből megtudhatjuk, támadó taktikát kellett alkalmazni („nem védekezni a magyarkérdésben”). Egy hónappal azelőtt, ugyancsak az Elnökség ülésén elhatározták, hogy az ENSZ-küldöttek körében terjeszteni fogják azt a beszámolót, amelyet az 1957. április végén–május elején Magyarországon járt skót bányász küldöttség készített. A skót dokumentum az 1956-os őszi eseményeket egyértelműen a nyugati hatalmak által támogatott ellenforradalomnak minősítette.

1958 után a magyarországi belpolitikai helyzet már nem adott okot aggodalomra, és a ritka esetekben, amikor Magyarországgal kapcsolatos kérdéseket tárgyaltak, főleg a gazdasági kapcsolatokról volt szó. Így például – a feljegyzések szerint – 1960-ban csak egyszer foglalkoztak magyar vonatkozású kérdéssel: arról volt szó, hogy adjanak-e Magyarországnak kedvező hitelt 100 millió rubel értékben, részletekben történő visszafizetéssel (december 30.). Az a rövid közlés, amiről 1963. október 21-én vitáztak („búzáat vásárolni Magyarországnak”), még további kutatásokat igényel.

1963-ban igen rossz volt a termés a Szovjetunió európai területén, és hogy a lakosságot megóvják az éhínségtől, Oroszország történetében először kénytelenek voltak gabonát venni külföldön (a következő években ez egyre gyakoribb, majd rendszeres lett). Szeptember 10-én az Elnökség jóváhagyott egy Gheorghiu-Dejnek címzett levelet, amelyben megköszönte Romániának, hogy 400 000 tonna búzáat küldött a Szovjetunióknak, utólagos fizetéssel. Ezt megelőzően Romániával igencsak feszült volt a viszony. A románok ugyanis nem voltak hajlandók alávetni magukat Moszkva ama diktátumának, hogy erősítsék a KGST-tagországok gazdasági integrációját; a KGST májusi varsói ülésén a két fél nyíltan összecsapott. Ilyen körülmények között az, hogy Románia hajlandó volt gabonát szállítani a Szovjetunióknak, a két ország viszonyának normalizálása irányába tett gesztus volt. Az viszont nem világos, mit kell érteni azon, hogy „búzáat vásárolni Magyarországnak”, hiszen 1963-ban Magyarországnak nem voltak olyan élelmezési problémái, mint a Szovjetunióknak.

1963. november 10-én a KB elnökségi ülésén a kelet-európai országokban állomásozó szovjet hadsereg problémáiról tárgyaltak. Hruscov, bár nem említett konkrét számokat, elégedetten állapította meg: Magyarországon jóval kevesebbe kerül a szovjet csapatok ott-tartózkodása, mint Lengyelországban és különösen az NDK-ban, „ahol mindent mi fizetünk, és ez szörnyű drága”. Az 1957-es megegyezés alapján nyilván a Szovjetuniót sokkal jobban kímélő feltételeket sikerült ráerőltet-

ni Magyarországra a szovjet csapatok ellátásával kapcsolatban, mint a többi országra.

1964. augusztus 19-én a Magyarország és Románia számára egyaránt „igen fájdalmas” üggyel (ezek a nemsokára távozni kényszerülő Hruscsov saját szavai) foglalkoztak: Erdély kérdésével. Ennek előzménye az volt, hogy Mao Ce-tung a japán szocialistákkal beszélgetve ismertette Kína Szovjetunióval szembeni területi követeléseit. Az SZKP KB Elnöksége ehhez kapcsolódva általánosabban óhajtotta megtárgyalni a problémát: a szocialista táboron belüli kapcsolatokra károsan ható vitás területi kérdéseket. Annak érdekében, hogy demonstrálja, mennyire tiszteletben tartja a Szovjetunió a népek akaratnyilvánítását a vitás területi kérdésekben, Hruscsov népszavazást javasolt a kárpátaljai magyarok között. „A következőről van szó – mondta. – Van nálunk 120 000 magyar. Kérdezzük meg őket, hogyan akarnák megoldani a kérdést. Majd meglátjuk, mi lesz; nekünk csak előnyünk származhat belőle. Probléma nincs, a politikai nyereség óriási!” Mint Hruscsov ezt követő szavaiból megtudhatjuk (851.), Kádárral folytatott egyik nem hivatalos beszélgetésükben már érintették ezt a kérdést. A szovjet vezér kifejtette a maga verzióját a korai magyar történelemről, amihez nyilván azt használta föl, amit még Ukrajnában dolgozva hallott a helybeli értelmiségiektől. „A magyarok – mondta – benyomultak az ukrán földekre és kiszorították onnan az ukránokat. Megszállták a legjobb földeket, az ukránoknak pedig be kellett települniük a hegyekbe. Megmondtam Kádárnak, hogy »maguk elvették őseink földjét«.” Állításának igazolására Hruscsov egy gobelint említett, amelyet a magyar Parlamentben látott: Árpád fejedelem (Hruscsov nem emlékezett pontosan a névre, Arbatot mondott, nyilván a híres moszkvai utcára asszociálva) odament hadseregével a szlávokhoz, és vizet, földet, füvet kért tőlük.

Az egyre ingoványosabb talajra tévedő Hruscsovval szemben a realista Kádár jobbnak látta, ha nem követi moszkvai patrónusát a fantáziálás világába, ezért tréfával ütötte el a dolgot: „Mi az Urálon túlról jöttünk, adjon hát nekünk ott földeket.” Kádár megengedhette magának ezt a hangot, kettejük viszonya fesztelenebb volt, mint általában a pártvezetőké.

A történészek jól tudják, milyen aggodalommal reagált Kádár Hruscsov váratlan menesztésére. Október 19-én érkezett haza Varsóból, és rögtön a pályaudvaron nyilvánosan értetlenségét fejezte ki a Moszkvából érkezett hír hallatán. Az SZKP KP Elnöksége azonnal Budapestre küldte a tapasztalt M. Szuszlovot. Az Elnökség következő ülésén, október 22-én, Malin már rögzíthette is a szovjet kiküldött jelentését Kádár-

rék véleményéről – igen szűkre fogva: „Nagyon szigorúak [Hruscsov bírálatával Moszkvában], nem beszélnek az érdemeiről. Váratlan volt. [Kérdezték,] nem változtatunk-e politikánkon a [sztálini] személyi kultusz kérdésében. Azt kérték, hogy ha átértelmezzük Hruscsovot, ne tegyük nyilvánosan, s ne mondjuk azt, hogy Sztálin személyi kultusza után Hruscsové következett.”

Amint azt az 1958. február 5-i feljegyzés példája mutatja, nevezetesen amikor az „elszántsággal és nagylelkűséggel” jelezték a követendő politikát, Malin annyira röviden rögzítette a megbeszéléseket (egész beszédeket, sőt vitarészeket elhagyott), hogy a kutatók sokszor csak találgathatnak vagy hipotéziseket állíthatnak föl. Az egyik recenzens helyesen állapította meg, hogy „Malin feljegyzéseinél a válogatás inkább szabály, mintsem kivétel volt”.⁹ További kutatásokat kellene folytatni annak kiderítésére, hogy ez mennyire következett az SZKP KB első titkárának az Általános Osztályhoz küldött utasításából. Ámde bármennyire nem teljesen tükrözik is a viták menetét a KB Elnökségének üléseiről készített munkafeljegyzések, publikálásuk nagy mértékben gazdagítja a legújabb kori szovjet történetírást.

Alekszandr Sztikalin

Fordította: *Moharos Éva*

Budapest–Róma, a hidegháborútól az enyhülésig*

A Gondolat Kiadó *Magyarország és a világ* című, Ormos Mária, Gecsényi Lajos és Vida István által szerkesztett diplomáciatörténeti sorozatában karcsú, de fontos kötetet jelent meg: a történész-diplomata Pankovits József munkája az 1956 és 1977 közötti magyar–olasz kapcsolatok történetéről.

A könyv hat fejezetre tagolódik. A bevezető fejezet értő módon összefoglalja a téma előzményeit: az ezeréves magyar–olasz kapcsolatokat, amelyek a II. világháború után törést szenvedtek, lévén országaink a „jaltai rendszerben” kétpólusúvá váló világ egymással szembenálló oldalaira kerültek. A szerző érdekes párhuzamot von a rugalmasabb módszerekkel dolgozó amerikai és a teljes behódolást igénylő szovjet politi-

⁹ *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2004/6. 181.

* PANKOVITS József: *Fejezetek a magyar–olasz politikai kapcsolatok történetéből (1956–1977)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 164 p.

ka között. Rámutat, hogy már ekkor is munkáltak a főként gazdasági érdekek által meghatározott együttműködési irányzatok.

A második fejezet – elsősorban a vonatkozó magyar és olasz diplomáciai dokumentumok felhasználásával és az események szereplőinek gyakori megszólaltatásával – ismerteti az 1956-os forradalom alatti és az azt követő eseményeket: többek között a disszidálásokat, a Római Magyar Akadémiáért vívott „csatát”, a Rómán átutazó magyar külügyminiszter negligálását.

Nagy Imre kivégzése tovább növelte a magyar–olasz kapcsolatok feszültségét. A viszony romlásának vált áldozatává Rónai Mihály András, a kiváló italianista, aki néhány, Róma által kifogásolt cikk miatt nem lehetett a Római Magyar Akadémia igazgatója.

A harmadik fejezet a két ország kommunista pártjainak kapcsolataival foglalkozik. Ezt olasz részről az határozta meg, hogy az OKP vezetése elítélte ugyan a Rákosi-rendszer bűneit, de elfogadta a szovjet beavatkozás szükségességét és Kádáréknak az eseményeket „ellenforradalomként” való minősítését. A tagság jelentős része azonban nem értett egyet ezzel, és a magyar forradalom eltiprása miatt mintegy kétszázezren (ez az összlétszám körülbelül egynolcada) léptek ki a pártból. Az OKP vezetése tehát támogatta Kádár politikáját, de a pártfunkcionáriusok gyakori, különböző szintű találkozóin – amelyek közül a könyv többet is ismertet – igyekeztek mérsékleltre bírni magyar elvtársaikat.

Itt említjük meg a könyv hiátusát: azt, hogy nem ismerteti a kisebbik baloldali párt és vezetője, Pietro Nenni sokkal határozottabb állásfoglalását, amelyben azonnal és a legkeményebben elítélte a forradalom eltiprását. Az Olasz Szocialista Párt ekkor szakított a kommunistákkal és kezdte meg együttműködését a kereszténydemokratákkal. Így a magyar forradalom a csaknem 40 évig hatalmon lévő „közép-bal” koalíció létrejöttének egyik fő oka volt.

A negyedik fejezet a két ország viszonyának javulását, a közeledés folyamatát mutatja be. Tucatnyi esemény leírásával illusztrálja a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok viszonylag gyors felívelését, aminek szimbolikus jelzése volt a diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelés 1964 februárjában.

E felívelő folyamatban „zavaró tényező” volt a Mindszenty-kérdés, amelynek a szerző a könyv legerjedelmesebb fejezetét szenteli. Árnyaltan elemzi azokat a problémákat, amelyeket a bíborosnak az amerikai követségre menekülése és az ott eltöltött 15 éves „önkéntes száműzetése” jelentett a Budapest–Vatikán–Washington háromszögben és a magyar–olasz kapcsolatokban. A kérdés megoldásában fontos szerepet játszottak

a mindenkori budapesti olasz és a római magyar nagykövetek, valamint a vatikáni diplomácia. A kölcsönös kompromisszumok eredménye volt, hogy Mindszenty József 1971 szeptemberében elhagyta az amerikai követség épületét és Magyarországot.

Az utolsó, a hatodik fejezet az 1965–1977 közötti időszakot mutatja be. Bár egy kémügy rövid időre bénítólag hatott, ekkor tovább folytatódott a minden téren való előrehaladás. A két ország kapcsolatainak új minőségét mutatta Aldo Moro akkori külügyminiszter, a háború utáni olasz politika egyik legnagyobb alakjának kétszeri budapesti látogatása (1970-ben és 1974-ben), illetve a második vizit után aláírt tíz évre szóló együttműködési megállapodás. A pártkapcsolatok csúcspontját Enrico Berlinguernek, az OKP főtitkárának 1977. októberi budapesti látogatása jelentette. A kötet részletesen ismerteti és elemzi ezeket az eseményeket, miként a két legmagasabb szintű római látogatást is: Lázár György három évtized után első miniszterelnöki látogatását, majd Kádár János 1977. júniusi vizitjét.

Áttekintve a két ország viszonyának alakulását, egyetérthetünk a szerző rövid – olaszul és angolul is közölt – összefoglalójában leírt végkövetkeztetésével: „...A kétoldalú magyar–olasz kapcsolatok gazdasági, kulturális, társadalmi és politikai hozadéka vitathatatlan, miként elvitathatatlan a korabeli vezetés felismerése, amely szerint külkapcsolatait, ezen belül a magyar–olasz kapcsolatokat az ország javára és jövőjére kell fordítani. A kor társadalmi berendezkedésének megfelelő pártállami szerkezet a pártkapcsolatokat kiemelt helyen kezelte: a sajátos, szívélyes és baráti, ám nézetkülönbségekkel is jellemezhető viszony az MSZMP és az Olasz Kommunista Párt között szervesen épült az államközi és társadalmi kapcsolatok egészébe, segítette a magyar külpolitika nyugati orientációját, hozzájárult annak sikerességéhez. A tárgyalt időszakban a két ország kapcsolattartásának fő eszköze a diplomácia volt, amelynek ki kellett szolgálnia a politika igényeit...”

A könyvet négy érdekes kapcsolattörténeti fénykép gazdagítja.

Pankovits József úttörő munkáját jó szívvel ajánlom a magyar–olasz kapcsolatok és a diplomáciatörténet iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Réti György